

SCRIPTORII, CĂRTURARI ȘI MANUSCRISE ÎN LIMBA ROMÂNĂ DIN NORDUL MOLDOVEI (SEC. XVI - XIX)

Olimpia Mitric

"Moldova de Sus, leagănul țării, cu vechile mănăstiri și cu mormântul lui Ștefan"¹ se numără între principalele focare de cultură ale poporului român. Aici își au originea celebrele manuscrise slavone măiestrit împodobite în scriptoriile mănăstirilor Putna, Moldovița, Rădăuți, Sucevița, Dragomirna, dar și multe din cele mai vechi traduceri în limba română. În aceste locașuri, dar și în altele (Probota, Humor, Voroneț, Râșca, Slatina) s-au tradus și copiat zeci de manuscrise în limba română; tocmai această activitate, despre care s-a scris mai puțin, am dorit-o reconstituită în paginile lucrării de față. Am pornit, firește, de la studiul manuscriselor existente astăzi la toate categoriile de deținători din județul Suceava (nordul Bucovinei nefiindu-ne, deocamdată, accesibil spre cercetare) și depistarea celor risipite în diferite biblioteci din țară și de peste hotare, în funcție de posibilitățile noastre de documentare. Precum se știe, proiectatul corpus al manuscriselor în limba română de pe întreg cuprinsul țării se lasă încă așteptat, apoi nu întotdeauna manuscrisele sunt date, localizate și semnate.

Cum era de așteptat, se continuă tradiția scriptoriilor de pe lângă mănăstirile voievodale fondate în secolele XV, XVI și XVII. Se mai copie manuscrise slavone, dar, începând cu secolul al XVIII-lea, au întâietate cele românești, traduse din limbile slavonă și greacă, mai târziu și din franceză, căci, în raport cu reprezentanții Școlii ardelenne sau cu cărturarii munteni grupați în jurul Râmnicului, "mișcarea iluministă moldovenească se impune mai puțin prin scrieri originale (...) dar, în schimb, se angajează într-o amplă activitate de traducere"². Mentorii acestor direcții majore în cultura românească moldovenească au fost mitropoliții Iacov Putneanul și Veniamin Costachi, iar reprezentanții mai activi: arhimandritul putnean Vartolomei Măzăreanu (obișnuia să-și ortografieze numele: Madzereanu sau Mazereanu - n.n.), Paisie Velicovschi în mănăstirile Dragomirna, Secu și Neamț, dascălul putnean Ștefan Raiorez, ieroshimonahul Ioan de la Râșca, Chiril, Shimonahul de la Secu, Isaia din Episcopia Rădăuților ș.a.

Evoluția normală a întregii societăți nord moldovenești este curmată brusc la 7 mai 1775, când, cu acordul Porții Otomane, Imperiul habsburgic răpește o parte din teritoriul pe care-l va numi ulterior Bucovina, iar, în 1785, sunt expropriate și desființate toate schiturile și mănăstirile, cu excepția Putnei, Suceviței și Dragomirnei. Este util să mai amintim că, înainte de 1775, în Bucovina au existat

10 mănăstiri, 17 schituri și 3 sihăstirii. Prin urmare, sunt desființate și transformate în biserici parohiale (le numim pe cele mai însemnate) mănăstirile: Moldovița, Voroneț, Humor, Sfântu Ilie, Pătrăuți, Solca, în care știm că se dezvoltaseră activități culturale în veacurile anterioare. După 1 aprilie 1781, s-a întrerupt și legătura dintre Mitropolia din Iași, ea fiind obligată să renunțe la jurisdicția asupra Episcopiei de Rădăuți, care este mutată la Cernăuți începând cu 13 februarie 1782, devenind Episcopia Bucovinei și pusă sub jurisdicția Mitropoliei ortodoxe sârbești din Carloviț. Odată cu plecarea călugărilor din aceste locașuri s-au risipit școli, scriitorii, biblioteci, obiecte prețioase. Unele din aceste obiecte, împreună cu călugării, au trecut în Moldova, altele au ajuns în păstrarea celor trei mari mănăstiri, care au continuat să supraviețuiască, altele s-au împărțit pe la parohiile din jur sau au fost comercializate, altele, din păcate, s-au pierdut. Spre pildă, multe din manuscrisele și cărțile mănăstirilor Moldovița și Solca se păstrează acum în mănăstirile Dragomirna și Sucevița. Ajungând în posesia bibliotecarului Adolf Bucher, manuscrisele mănăstirii "Sf. Ilie" sunt vândute apoi (în 1891) Bibliotecii Universității din Cernăuți. După cel de-al doilea război mondial, devin proprietatea Bibliotecii Universitare din Cluj Napoca unde se păstrează și în prezent³. Totuși, după cum vom vedea, în ciuda restricțiilor, Bucovina și-a păstrat caracterul românesc și după anexare, iar copierea manuscriselor a continuat, deseori, chiar în cadrul mănăstirilor desființate.

1. Mănăstirea Putna - leagănul "primelor manifestări ale unei activități literare în limba română"⁴

Cel mai reprezentativ scriptoriu nord moldovenesc este, fără îndoială, cel din cadrul mănăstirii Putna, care a luat ființă în chiar anul fundării bisericii, în 1466, pledând în sensul acesta manuscrisele copiate în anul 1467⁵. În scurt timp, va ajunge în fruntea tuturor scriptoriilor din Moldova. Activitatea de aici, asemenea altor locuri, a fost strâns legată de cea a școlilor din cadrul lor, ce aveau menirea să pregătească pe viitorii slujitori ai stranei și altarului, dar și pe viitorii dieci și logofeți din cancelariile domnești și mănăstirești. Diecii, scriitorii, traducătorii, îndreptătorii, prelucrătorii, cu alte cuvinte creatorii de manuscrise erau, în același timp, și ritori, psalți, protopsalți, dascăli, adică profesori. Avem a face cu acea școală românească de parohie și de mănăstire ca și școala diecilor ambulanți, căreia "i se datorește acea frumoasă caligrafie și acea perfectă ortografie prin care se deosebesc toate inscripțiile, notițele și manuscrisele redactate"⁶. Școala de la Putna, în primă fază, a funcționat cam între anii 1490-1595, fără întreruperi, la început într-o formă mai modestă, apoi ca școală medie "greco-slavo-românească"⁷. Aici s-au copiat în special cărți de cult (inclusiv aici și cunoscutele irmologhioane, rodul școlii muzicale conduse de protopsaltul Eustatie), dar și tratate în limba latină, s-au calculat și redactat, după date astronomice pascalii pe zeci și

sute de ani, s-au scris Analele putnene din care au derivat cele două letopisește la începutul sec. al XVI-lea, Putna I și Putna II⁸. Cel mai vechi manuscris juridic românesc și cel mai vechi text literar moldovenesc, cunoscut sub numele de Nomocanon sau Pravila de la Putna a fost alcătuit și scris de " ritorul și sholasticul" Lucaci, profesor de retorică și logică în școala Putnei. Nomocanonul este însoțit de *Cuvântul despre dumnezeire al lui Ioan Damaschin*. Tot aici s-a copiat, în anii 1592-1604, versiunea bilingvă a *Florii darurilor*, cea mai veche traducere românească⁹. Din anul 1566 datează inscripția românească de pe una din icoanele de la Putna, reprezentând un citat din Proverbele lui Solomon¹⁰.

Cu intermitențe (datorate jafurilor și luptelor), scriptoriul și școala funcționează și în cursul sec. al XVII-lea. N-avem exemple de manuscrise în limba română, dacă excludem posibilitatea ca aici să fi viețuit Misail Călugăru¹¹.

În secolul următor, prin îngrijirea lui Iacov Putneanul, începând cu anul 1750, când devine mitropolit al Moldovei, se reorganizează întreaga viață a Putnei, care ajunsese într-o decădere totală, inclusiv activitatea culturală. (...) putnenii fac în Moldova ceea ce râmnicenii izbutiseră a face în Țara Românească și mitropolitul Iacov călăuzește pe acești moldoveni așa precum Chesarie călăuzise pe oltenii lui¹². Câțiva ani mai târziu, în 1759, Iacov înființează la "mănăstirea veche" o școală elementară pentru instruirea tinerilor, singura din Putna¹³. Dascălii școlii, din cei pe care-i cunoaștem, traduceau și copiau manuscrise. Între ei, se evidențiază Vartolomei Măzăreanu, el însuși format la Putna, "întâiul cleric cugetător din timpul său"¹⁴. Conștient de rolul învățaturii în formarea tinerilor, Vartolomei Măzăreanu, probabil, înainte de 1768, cumpără cu banii săi o livadă, lângă mănăstirea cea veche, în care ridică, potrivit propriilor afirmații din Testament, "o școală mare și una mică sub un acoperământ"; este vorba, deci, de un local nou cu două săli de clasă¹⁵. Paralel cu activitatea didactică și obligațiile ce-i revin în cadrul obștei, ca arhimandrit, traduce "din slovenie", copie, compilează, prelucrează și elaborează fără întrerupere cărți bisericești și laice, în total peste 80 de titluri, scrise într-o limbă românească "fluentă și plăcută"¹⁶. Între altele, traduce sfaturi morale utile din opera adusă din Rusia, *Ithica ieropolitica*; compilează cronici moldovenesti, alcătuieste condici mănăstirești, "care sunt și cele mai frumoase ce ni le-a lăsat secolul al XVIII-lea, traducând și compilând deosebitele documente și precedând lucrarea de o prefață"¹⁷; traduce cărți profane, spre pildă: *Calendar pe 112 ani*, un *Letopiseț rusesc*, o *Esopie*, după Cartea Ezop tipărită în Sanct Petersburg. Mai recent, neobositul cercetător ieșean, dl. N.A. Ursu plecând, între altele, de la minuțioase analize lingvistice și stilistice pe texte, fie că îi contestă unele lucrări (*Cuvântul de îngropare vechiului Ștefan voievod*; *Cuvânt pentru răbdare*; *Epistolie către Evagoras pentru cinste*; *Cuvântul unui țaran către boieri*; *Corespondența între doi streini asupra obiceiurilor Moldovii și a Țării Muntenesti*, scrise în perioada 1770-1780, pe care același cercetător le atribuie unui alt putnean, unde se va fi format, Gherasim Putneanul, traducător din limba franceză, fost episcop de Roman și mitropolit al Moldovei), fie că îi atribuie altele noi (fragmentul din *Letopisețul*

Moldovei, cunoscut ca fiind al lui Ioan canta)¹⁸. Deși unele din cărțile sale sunt traduse și copiate pentru alte mănăstiri, fie din inițiativă proprie, fie din lipsa unor dieci pricepuți acolo, ca de pildă, pentru mănăstirea Moldovița (*Pomelnicul m-rii Moldovița*, 1775), pentru mănăstirea Humor (*Condica sfintei m-ri Homorului*, 1776), pentru mănăstirea Bisericieni "să fie de citit părinților de la numita mănăstire, însă numai în lăuntru mănăstirii" (*Leastvita Sf. Ioan Scăriașul*, 1766), pentru Episcopia Rădăuților (*Miscelaneu*, 1779), sau chiar pentru mănăstirea Neamț (*Miscelaneu*, 1777), Vartolomei Măzăreanu a ostenit, în primul rând, pentru mănăstirea Putna, "pentru ca să fie fraților de citit în trapezare și prin chilli" (*Prolog pe lunile dechemvrie, ghenvar, februarii*, 1761). În felul acesta a îmbogățit biblioteca mănăstirii constituită din manuscrise mai vechi și din tipăriturile vremii. Parohia "Sf. Dumitru" din Adâncata (jud. Suceava) păstrează un manuscris necunoscut, după știrea noastră, tradus și copiat de către Măzăreanu (vezi D. Dan, *Arhimandritul...* op. cit., p. 41, 63-64); este vorba de *Slujba sf(î)ntulu(i) Harala(m)pii*, legat la sfârșitul unui Octoih tipărit la București, în 1746 (BRV II (249), p. 93; Poenaru, Contribuții, p. 190), cu următoarea foaie de titlu. Luna februarii în 10 zile. /Slujba sf(î)ntului mucenic/Hara(la)mpii,/care s-au tălmăcit di pe slo/venie și s-au scris pe mol/dovenie, din mineiul ceal /nou moschicesc tiparnic /și din obștii minei, /prin osârdie pre cinstitului monah Vasiian, /prin osteneala mult pă/cătosului Vartholomei, a(r)hi/mandri(t), în anul 1766 /ianuarii/. Aflat într-o stare de conservare precară, favorizată de lipsa copertii posterioare, manuscrisului îi lipsește partea finală, păstrându-se numai primele 20 de p. numerotate (p. 1: foaia de titlu; p. 2: Stihuri; p. 3: Pomenirea și prăznuirea sf(î)ntului muceni(c)/Haralampii, sara, la vecernie mare; p. 6: Slujba sf(î)ntului mucenic Haralampie). (Acum se păstrează în FCV, inv. 164).

Între celelalte nume de dascăli, în același timp, copişti și creatori de manuscrise, amintim pe Ghiorghei, care, în 1781, copie în "școala Putnii, în mănăstire Putnii" un *Miscelaneu* în cuprinsul căruia include o Alexândrie; Iordache, la rândul său, în 1789, scrie o Alexândrie "de pe o Alexândrie veche ce au fost în turnul cel mare de la mănăstirea Putna"; Ilie, "diacon și dascăl din mănăstirea Putna", care, după 1783, alege calea refugiului în Moldova. De aceea îl regăsim, în 1794, "în satul Zamostie" (ținutul Dorohoi -n.n.), aducând Esopia copiată de alt dascăl putnean, Ștefan Raieretz, și unde, în timp ce se afla "cu slujba învățaturii copiilor" copie un *Miscelaneu*. În sfârșit, alt dascăl, evocat anterior, care alege calea refugiului, fără să-și abandoneze vechile îndeletniciri este "vel dascăl" Ștefan Raieretz, adică din Raia;¹⁹ cu numele său întreg Ștefan Țicău, probabil de origine, din Iași, ²⁰ ai cărui ani de formare, se înțelege, s-au consumat în școala condusă de Vartolomei Măzăreanu. În mare, activitatea sa a putut fi reconstituită în baza manuscriselor copiate, cunoscute până în prezent. Primul manuscris o *Esopie*, tradusă "din grece pe rumânie", la Putna, în perioada 1769-1774 sau 1776²¹ ni-l relevă ca pe un bun cunoscător al limbii grecești. De aceea i s-a mai atribuit o altă traducere din grecește (*Iliada și Odiseea*), care, se știe, împreună cu Esopia

circulau prin părțile de nord ale Moldovei²². În ceea ce ne privește, fișarea manuscriselor românești din zonă ne-a prilejuit descoperirea a 2 manuscrise necunoscute din zestrea acestui dascăl călător și harnic copist. Primul, un *Pateric* (Muzeul Fălticeni, inv. 909), copiat "de pe un Pateric tipărit ce era la sfânta mănăstire Putna, cu toată cheltuiala și osteneala mult păcătosului Ștefan Raieretz, vel dascăl, ce au fost 4 ani pol la împărăteasca școală de la aceeași sfânt(ă) mă(nă)stire, leafă având pe an 180 nemțăști bani galbeni; și fiind și la ace dregătorie au scris și Patericul acesta pentru folosul fraților (...), în let 1792, mai 12". Deci, este posibil ca în acest an să se fi întors la Putna, unde copie Patericul. Cunoaștem, prin intermediul însemnărilor autografe de pe manuscrisele copiate, că, în 1785 se afla în Iași, unde copia, semnând Ștefan Țicău, *Letopiseșul Țării Moldovei* (compilația lui V. Măzăreanu), iar în 1790, ca "dascăl de copii", în Chișinău, unde copia și o Alexandrie²³. În 1797, april 23, pe prima filă de gardă a Patericului de curând descoperit, își alcătuia un "Izvod de toate cărțile și acareturile mari și mici câte să află pre lângă mine", în care predomină cărțile ce-i slujeau preocupărilor sale didactice și pedagogice și care, credem, reprezentau propriile sale copii manuscrise. În acest an, potrivit unei însemnări lăsate pe un Triod tipărit în București în 1769, era dascăl în Herța; prezența sa continuă să fie înregistrată aici până prin 1802, când este posibil să-l fi avut ca elev pe Gh. Asachi²⁴.

Un an mai târziu, se afla în zona Sucevei, pentru că, în 1803, februarie 25, lăsa pe f. 218 v. a unui exemplar din Cazania lui Varlaam (acum proprietatea Bibliotecii Județene Brașov, inv. CS/1501), cu circulație în localitatea Siminicea (SV) niște considerații, care, din păcate, îi pun la îndoială unele cunoștințe: "Sfântul Ioan Novi de la Suceava au luat mucenie la anii 1500, în luna iulie 2; au luat sfârșit prin tăiere de sabie de cadeul din Cetatea Albă, în zilele lui sultan Sălim, împăratul turcesc. Iară cartea aceasta s-au tipărit de Dositei, mitropolitul Moldovei. S-au scris de Ștefan Rateret (probabil, lecțiune defectuoasă -n.n.), vel dascăl din Putna, 1803, fev(ruarie) 25"²⁵. Aceasta ar fi ultima informație pe care o posedăm, până acum, despre Ștefan Raieretz. Cel de-al doilea manuscris (depistat în m-reă Slatina, cota 1311/6) este un (*Miscelaneu*) "scris cu toată osteneala și cheltuiala a mult păcătosului Ștefan, dascăl, Raieretz, din Putna, let 1800, august 2", pe când funcționa, ca dascăl din câte știm, în târgul Herței. Conținutul manuscrisului *Întrebări și răspunsuri* din Vechiul și Noul Testament, *Cântecul lui Adam* în 2 variante, *Tălmăcire buchilor după slovenie* pledează pentru folosirea lui în procesul de învățământ. Scrisul inconfundabil, regulat, curat, omogen, ni-l relevă ca pe un bun și prolific mănuitor al condeiului. De aceea cercetări ulterioare vor mai scoate la iveală manuscrise zămislite de mâinile celui care nu și-a uitat nicicând obârșia.

În acest context, nu putem omite numele lui Gherasim Putneanu, evocat mai sus, originar din nordul Moldovei, călugărit, de bună seamă, la Putna, unde și-a început și studiile. Prin 1770 se afla în cercul episcopului de Roman, Leon Gheuca (și el fost călugăr putnean). Între 1770 și 1780 ar fi scris lucrările atribuite anterior lui Vartolomei Măzăreanu. La Roman învață și limba franceză, de vreme ce, prin

1770, își începea deloc neglijabila carieră de traducător²⁶.

Din rândul călugărilor scriitori care au tradus și copiat, fie în mănăstirea Putna, fie în Sihăstria Putnei (1725-1785) au mai făcut parte: ieromonahul Silvestru, shimonahul Arsenie, Nathanail Dreteanu, "duhovnicul de la Pășcani", ieromonahul Ignatie, călugărul Sila. După 1800 activează: ierodiaconul Venedict Pavliucovschii, Leontie Pitei, monahul Sevastian (Ștefan) Gherghiescul, ierodiaconul Damaschin Zguran, ieromonahul Iustinian Hnidei fiind ultimul care, în perioada 1870-1890, copie un *Miscelaneu* religios bilingv.

2. Scriptoriul mănăstirii Moldovița

La 1498, Ștefan cel Mare dăruia mănăstirii Moldovița un manuscris, opera caligrafului și miniaturistului Teodor Mărișescul; deci, s-ar putea crede că, la acea dată, nu exista un centru de caligrafie. Totuși, Anastasie, egumenul mănăstirii, copia, în 1466, *Mineiul pe ianuarie*, potrivit unei însemnări marginale autografe. Aceeași grafie mai au alte 5 *Minee* păstrate astăzi în mănăstirea Dragomirna²⁷. Prin urmare, aici exista o școală mănăstirească în slavonă²⁸. Din secolul al XVI-lea cunoaștem numele a 2 caligrafi: Isaia pustnicul, autorul unui *Tetraevanghel*, și Lucaci, scriitorul unui *Ceaslov*. Scriptoriul cunoaște o perioadă mai prosperă sub îndrumarea episcopului Efreim, cu metania în această mănăstire, unde, de altfel, se va și retrage. Mănăstirile Dragomirna, Sucevița și Moldovița mai păstrează manuscrise realizate din porunca sa. Dintre copiiți se remarcă: Epifanie, autorul unui *Liturghier*, în 1616, Vartolomeu, ieromonahul, Arsenie, diaconul din Moldovița, Efreim, ieromonahul, Silioan. Biblioteca mănăstirii păstra și altfel de cărți. Însuși Efreim nota, la 1610, pe una din ele: Această carte, numită Varlaam (desigur este vorba de Varlaam și Ioasaf), am cetit-o eu, netrebnicul și mult păcătosul nevrednicul, ieromonah Efreim din Moldovița, în aceeași mănăstire, și am aflat în ea multe cuvinte de suflet folositoare și mult m-am cucernicit (...) ²⁹.

Din rândul celor mai vechi texte românești neliterare face parte și scrisoarea egumenului Moldoviței, adresată primarului Bistriței, la 30 iunie, 1592³⁰. De asemenea, se apreciază că între copiiții textelor ce compun *Codicele pribeagului Ștefan* (ms. păstrat la BAR, Cluj-Napoca), realizat între anii 1666-1668, se numără Antonie, arhimandritul mănăstirii și duhovnicul voievodului și monahul Ghidion, din aceeași mănăstire. Antonie a mai tradus în românește, la îndemnul domnului pribeag, rugăciuni, fragmente din scripturi contestate de bisericile reformate³¹. BAR păstrează *Pomelnicul mănăstirii Moldovița* (Catalog I, cota 921), "tălmăcit di pe Sârbia (...) din pomialnicul cel vechiu ci iaste de 358 ani" de către Venedict, egumenul mănăstirii și Vartolomei Măzăreanu. Din secolul al XVIII-lea (deși zestrea de manuscrise în limba română este atât de săracă, deocamdată), ne-au parvenit multe nume de dieci și dascăli cu activitate în această mănăstire: "Pisa Gligorașcu, diacul ot Vama, moșie; Să să știe când s-au învățat a spune în mănăstiri, în

Moldovița, v. 7209 (=1701), meșteș mart, 11 zile, egumen Neculai, la dascăl Hariton ucih (am învățat) psaltire; Ion este ros (sic!) din Maramorăș (Coperta 3, *Minei pe luna aprilie*, XV, M-rea Dragomirna, inv. 1882)³²; Să știe de când am învățat carte aici, la Moldovița, la dascălul Ioan, sin lui Vasile Vicovanul ot Bistrița, 7245 (=1737), meștea dechembrie, în 17 zile; Să știe de când am învățat carte în Moldovița, în zilele lui Grigore vodă, domn zemle moldavschi, eu Pintelei diac. Și am socotit că dacă n-ași mai trudi a mai îmbla mai bine aș muri. V. 7250 (=1742 sau 1741) tocma; Să știe de când am învățat carte eu, Hristofor, la Moldovița, în leatul 7267 (=1759 sau 1758); Să știe de când am învățat carte și Onița a lui Gălan, v. 7243 (=1734 sau 1735)" (Coperta 2, f. 245, *Minei pe tot anul și Paraclise*, XVI, M-rea Dragomirna, inv. 1872); "Să știe de când am fost eu, Ioan, dascăl, la sfânta mănăstire Moldovița în zilele prea luminatului domn Io Constandin Mihail Cehan Racivița, voevod, și în zilele preaosfințitului mitropolit chiriu chir Iacov, în egumenie lui Gheorghe, leat 7265 (=1756 sau 1757)" (f. gardă, *Minei pe decembrie*, XV, M-rea Dragomirna, inv. 1824). Tot mănăstirea Dragomirna păstrează un *Octoih* (inv. 1909), în limba slavonă, copiat de ieromonahul Ioan ot Moldovița, în 1743, februarie 26. Epilogul și însemnările marginale sunt în românește. Nota autografă de pe f. 68 cuprinde date despre intervenția ulterioară a unui alt scriitor din această mănăstire: "Aceste stihirile evanghelschie am scris ieromonah Silvestru ot Moldovița".

3. Ample activități de traducere în limba română susținute de Paisie Velicovschi la mănăstirea Dragomirna

Activitatea de reînviere a tradițiilor culturale în limba slavonă în scriptoriul mitropolitului Anastasie Crimca de la Dragomirna este bine cunoscută. Caracteristicile sale s-au impus aproape pe tot parcursul secolului al XVII-lea, deși tentative de a scrie românește au existat. Anastasie Crimca însuși este autorul unui "testament" într-o frumoasă limbă românească și semnează (ca mitropolit) documente în limba română³³. În 1661, ieromonahul Rafail Dragomirneanul scrie un *Sbornic* trilingv (în slavonă, română și greacă)³⁴. "Ștefan, dascăl din Dragumirești, din Moldova", copie, în 1740, în Ardeal, un *Pentecostar*³⁵. Alt ieromonah din Dragomirna, "om cu carte, cuvios mare", Avraamie, pe la 1742, întemeiază schitul Gorovei³⁶. Dragomirna devine o adevărată școală de traducători, începând cu anul 1763, odată cu venirea lui Paisie Velicovschi și a ucenicilor săi. Dacă la Putna se traducea în special din slavonă, aici predominau traduceri din limba greacă. Văzând, scrie unul dintre ucenicii săi, Ștefan, ierodiaconul, "pre blagocestivul neamul acesta românesc lipsit de cuvântul lui Dumnezeu și de învățăturile Sfinților Părinți și dascăli ai bisericii noastre"³⁷. Paisie începu marea operă de tălmăcire a cărților necesare, învățând călugării să copie, să traducă, să prelucreze. Textele variate traduse aici au fost preluate decenii de-a rândul și

răspândite în manuscrise, multe fiind și tipărite. Primii colaboratori ai lui Paisie, cei care în fapt au pus bazele acestei școli, ei fiind și primii traducători din elină, "oameni învățați și experienți în traducerea de cărți" (după aprecierea lui Paisie) au fost ieromonahul Macarie și dascălul Ilarion, ambii din Țara Românească, cu studii la Academia domnească din București. Paralel, au desfășurat și o activitate didactică, inclusiv lui Paisie i-au fost dascăli de elină. Despre greutățile inerente oricărui început, vorbește, însuși Paisie, într-o scrisoare adresată lui Teodosie, ucrainean și el, aflat în Țara Românească, la Poiana Mărului³⁸.

Macarie (venit de la Athos) rămâne la Dragomirna până în anul 1773. Pe lângă textele traduse, a elaborat, în 1772, una din primele gramatici românești, un Lexicon slavono-român (în 1778), a compus versuri și o scurtă poetică³⁹.

Ilarion Bou Rău, ieromonah și dascăl în Episcopia Râmnicului, sosit la Dragomirna în perioada, după 1763 și înainte de 1768-1775, s-a remarcat printr-o strălucită activitate de traducător. În scrisoarea evocată, Paisie îl consideră "cel mai iscusit traducător din grecește în moldovenește, iar N.A. Ursu, în studiul citat, căruia de fapt îi este închinat, îl consideră "un remarcabil cărturar român din secolul al XVIII-lea"⁴⁰.

Însuși Paisie, ajutat de ucenicii ucraineni și ruși, a tradus în slavonă sau, după propriile mărturisiri, a îndreptat cărți slavone, având drept model cărțile traduse din grecește. Din numărul total de lucrări semnalate, se estimează cam la 44 numărul manuscriselor traduse și copiate exclusiv de Paisie⁴¹. Cu o activitate mai scurtă se remarcă Sofronie și Rafail (de la mănăstirea Hurezi), alt Rafail de la Episcopia Râmnicului.

După alipirea Bucovinei la Imperiul habsburgic, în 1775, Paisie se mută cu obștea, al cărui număr crescuse la 350 de membri, la Secu și la Neamț. Astfel, inițiată în 1763, prospera activitatea de traducere și copiere din limbile greacă și slavonă, se încheie. S-au tradus aici cu profesionalism titluri din bogata literatură patristică, dar și lucrări filozofice, științifice și literare.

În prima jumătate a secolului al XIX-lea activează aici: Filaret Bendevschii, Serghei Tomovici, Venedict Pavliucovschii, Daniil Diaconovici. În timpul egumenului Ignatie Hacman, în 1819, ia ființă o școală "normalnică" susținută de călugării mănăstirii (vezi *Pomelnicul mănăstirii*, f. 65, v.).

4. Episcopia Rădăuților - important centru de cultură românească în secolul al XVIII-lea

Catedrală mitropolitană (din a doua jumătate a secolului al XIV-lea), apoi Episcopie de Rădăuți (din secolul al XV-lea), Bogdana, ctitoria lui Bogdan I, era locul unde se concentra întreaga viață literară și culturală din eparhie. Activitatea de copiere și ornamentare a manuscriselor slavo-române a cunoscut o înflorire deosebită în timpul unor episcopi cu astfel de îndeletniciri: Eftimie, care scrie o

Cronică a Moldovei, Isaie care, încă la Slatina fiind, alcătuiește prima colecție cunoscută de cronici moldovenești, Ghedeon (a fost dascăl, a avut ca ucenici pe Veniamin, Ilarion și Dosoftei)⁴², Anastasie Crimca, Efrem sau Teodosie Barbovschi binecunoscuți pentru manuscrisele lor. Tot aici au creat, în secolul al XVII-lea, renumiții sinceli Ivanco și Daniil.

Cel mai vechi text cunoscut de literatura istorică este considerat a fi așa numitul *Tabel cronologic* (BAR, CCC/2), tradus, după un original slavon alcătuit în Serbia, și copiat în grai moldovenesc în 1587 sau 1588. Ar fi, deocamdată, cel mai vechi text în limba română scris în Rădăuți. Găsindu-se pe fața unei file aparținând arhivei personale a domnitorului Petru Șchiopul, se presupune că ar proveni din cercul cultural al episcopului Ghedeon (după unii ar fi scris chiar de el) și ar fi fost destinat domnitorului amintit⁴³. Alți episcopi, precum Ioachim și Dositei, au încurajat acțiunea de traducere în limba română. De pildă, în 1775, dascălul Ilarion (de la Dragomirna) traduce și copie, la rugămintea lui Dositei, *Exaimeronul lui Vasile cel Mare*.

Ca nou episcop, din 1745, urmare a hrisovului lui Grigore Ghica, Iacob Putneanul organizează aici o școală slavo-română, care, din anul 1766, devine numai românească⁴⁴. Aici va fi învățat polonezul Vasili Nikorovicz, care, rămas în Rădăuți, copie, în 1783, un *Octoih* (astăzi în biblioteca m-rii Dragomirna, inv. 1931).

În ultimii ani de existență a Episcopiei, se remarcă activitatea deosebit de prolifică a lui Isaia, "ierodiacon ot Rădăuți, pisar", pe care-l înregistrăm cu 7 titluri laice, la modă, între care două în câte 2 volume, copiate în numai 2 ani: *Miscelaneu*, 1779 (Arhivele Statului Iași, ms. 124); (Fènelon, *Întâmplările lui Telemac*, cărțile 6-10), 1780 (BAR, Catalog I, cota 743); (Johan Thuresson, conte de Oxenstiern, *Cugetări de multe feluri*, cărțile 1 și 2 (Arhivele Statului Iași, ms. 20, respectiv Biblioteca Națională din București, Arhiva Așezământului Brătianu, ms. XLI/13), 1780; (Ambrosius Marilianus), *Theatron politicon*, 2 tomuri, 20 cap., 1780 (Filiala Arhivelor Statului Iași, ms. 122, 123); Fr. Loredano, *Zăbava fandasei*, nedatat (Arhivele Statului Iași, ms. 205).

Totuși, în anii următori, 1783 și 1784, sunt traduse din slovenie "și așezate pre limba noastră moldovenească" *Datoria preoțască și Sfințirea besericii*, ce se păstrează și astăzi, colligate. Tot aici, în 1785, Procopie Uricariul, sen Grigore, copie *Paraclisul Precestei*⁴⁵.

5. Cărturari pasionați de istorie în mănăstirea Slatina

De la începuturi, se observă la Slatina un interes aparte pentru istorie. Isaia, viitorul episcop al Rădăuților, chemat la Slatina de Al. Lăpușneanu pentru a pune bazele unui centru de cărturărie slavonă, asemenea celor din mănăstirile vecine, alcătuiește prima colecție de cronici moldovenești, cunoscută, un *Sbornic* (descoperit de I. Bogdan la Kiev), format din Letopisețul de la Putna (I), cronicile

lui Macarie și Eftimie și pe filele căruiua consemna venirea în Moldova, în anul 1561, a patriarhului de la Țarigrad⁴⁶.

Manuscrisele și pomelnicele ce provin din mănăstirea Slatina vădesc o activitate prosperă în cadrul scriptoriului, începând cu ultimii ani ai secolului al XVIII-lea, activitate reluată cu greu după pustiirile consecutive provocate de războaiele poloneze sau ruso-turce și întreruptă din nou de distrugerile provocate de eteriști. Situație deloc întâmplătoare dacă avem în vedere faptul că în această perioadă între egumenii Slatinei s-au numărat: Gherasim Putneanul, arhimandritul mitropoliei, Chiril, arhidiaconul mitropoliei, Filaret Apamias Beldiman, Sofronie Clipa Barbovschi, cu toții cărturari, cu influență în epocă, în mare parte aderenți ai "cercului literar și politic" al lui Leon Gheuca și colaboratori apropiați ai lui Veniamin Costachi. Acestea au constituit și motivele care i-au determinat pe unii cercetători să vadă în mănăstirea Slatina un loc preferat de întâlnire al membrilor proaspătului cerc al "francmasonilor și conspiratorilor" (înființat la Iași, în 1772) și să explice amploarea evenimentelor locale de mai târziu⁴⁷.

Între anii 1777 și 1792 se întocmește aici un *Pomelnic* triptic, (astăzi în colecția Patriarhiei Române). La porunca mitropolitului Teofan, în 1794, se scrie un *Pomelnic*, după altul vechi din 1618; tradiția continuă cu *Pomelnicele* întocmite în anii 1813, 1835 și 1860. În anii 1812 și 1819 monahul Nechifor Malcociu copie *Cronici moldovenești*. Dintre traducători, amintim aici pe Ioniță Pralea (1769-1847) care traduce, îndreaptă din greacă, în 1810, *Cântări bisericești*, iar mai târziu, *Psaltirea*. Prezența lui și a altor psalți i-a determinat pe specialiști să admită existența unei școli de psaltichie aici, cel puțin pentru începutul secolului al XIX-lea⁴⁸. Gherasim Putneanul (v. supra p. 176), după ce, prin 1770 traduce primele 9 cărți din *Aventurile lui Télémaque*⁴⁹, *Taina francmasonilor*, în 1787, continuă, în perioada când era și egumenul Slatinei (1789-1796) cu: Voltaire, *Istoria craiului Sfeziei*, Carol al XII-lea, în 1792, *Istoria Americăi*, tomul 2, în 1795, romanul Bacalaureatului de Salamanca, sub titlul *Viața domnului Heruvim de la Ronda* (BAR, cota 46), în 1793, Criticonul lui Bałtasar, sub titlul *Critil și Andronius*, în 1794, și, posibil, culegerea de cugetări morale *Pentru știința stihilor*, păstrată într-o copie din 1814 (BAR, cota 194)⁵⁰. Altă personalitate legată de Slatina este mitropolitul Veniamin Costachi, cunoscut traducător din greacă, care în 1822, refugiat în Basarabia, la Colincăuți, moșia mănăstirii, traduce *Funie întreită* (ms. autograf de curând identificat se păstrează în FCV, inv. 438) iar, retras la Slatina, în perioada anilor 1845-1846, traduce din Teofilact al Bulgariei, *Comentar la cele 14 epistole ale Sf. apostol Pavel*, în trei volume (Biblioteca Patriarhiei Române).

6. Scriptoriul Mănăstirii Râșca

Și aici a funcționat o școală de caligrafi copişti, traducători și miniaturişti. În 1560 călugărul Teodor (Balș) caligrafiază și înfrumusețează un *Tetraevanghel* (azi Muzeul din Șcheii Brașovului)⁵¹.

Alt copist moldovean cu o activitate rodnică, care s-a dovedit a fi și editorul unora din cărțile sale, este ieroshimonahul Ioan de la mănăstirea Râșca; în perioada 1795-1806 copie, în special, *Miscelanele de literatură monahală*. Mai semnalăm prezența altor copişti, unii formați, se pare, în cadrul școlii de aici: ierodiaconul Gherasim, traducător și tipograf, Methodie, monah agăpean, Vasile, câmpulungean, monahul Theofan, Ivancea, "paraclisiarhul", diaconul Amfilohie sau Meleti, ierodiaconul.

Astăzi, mănăstirea Râșca mai păstrează două *Pomelnice*, din anii 1814 și 1833, copii după cel din 1792, realizate de "Gheorghe, sin Costandin Popovici, ot Bărăști".

7. Posibile scriptorii în mănăstirile Probota, Humor, Voroneț și Sucevița

În secolul al XV-lea, în mănăstirea Probota exista o școală mănăstirească în limba slavonă⁵². Fără îndoială, ea a funcționat și în perioada următoare. Biblioteca Academiei păstrează un *Minei pe luna august* scris de două mâini, în secolul al XVI-lea, una din ele, potrivit însemnării, este a ierodiaconului Ioil din mănăstirea Probota⁵³.

La Probota s-au format și ridicat câțiva dintre ierarhii cărturari și viitorii mitropoliți ai Moldovei: Gh. Movilă, Teodosie Barbovschi, Dosoftei; poate constitui și acest fapt o confirmare a unui trecut de viață culturală. Totala lipsă de informații în legătură cu perioada de început a formării spirituale a mitropolitului Dosoftei i-a determinat pe unii cercetători să creadă că numai în cadrul acestei mănăstiri și-ar fi putut dobândi atât cunoștințele în domeniul limbilor vechi (elina și greaca), a celor moderne (polona, ucraineană, rusa și neogreacă), cât și formația de teolog⁵⁴.

În 1676, călugărul Macarie de la Probota adăuga la sfârșitul unei Psaltiri slavone (copiată de ieromonahul Isaia, în 1628), proprietatea mănăstirii Bisericanii, niște rugăciuni, tot în limba slavonă, urmate de o însemnare în românește⁵⁵. În sfârșit, următoarele semnalări sunt târzii. În 1823 se scrie *Pomelnicul mănăstirii*⁵⁶, iar, la 1833, mai 2, ierodiaconul Theodosie copie aici un *Miscelaneu* (BAR, cota 377, Catalog III).

Funcționarea unui atelier de argintărie în cadrul mănăstirii Humor, în a doua jumătate a secolului al XV-lea⁵⁷, ar putea constitui dovada existenței aici a unui volum oarecare de carte, posibil și a unei școli de dieci. În 1556, Eftimie, cronicarul lui Al. Lăpușneanu, viitorul episcop, era egumenul mănăstirii⁵⁸.

Ieromonahul Calist de la Humor copia, în 1574, *Cuvântul de laudă închinat Sf. Ioan cel Nou de la Suceava*⁵⁹.

Grafitile de pe pereții bisericii, însemnările de pe filele unor manuscrise, confirmă existența unei școli pe parcursul secolului XVIII, până prin 1843, la care poposeau și tineri din Transilvania: "Ioniță a venit să învețe cărți la Humor, pe la

1701; Constantin, diac din Vama; Vasile de la Dorna; Lupu de la Bistrița, Ștefan din Maramureș, Sandul, Ioniță de la Botoșani și Ghedeon de la Humor⁶⁰. La rândul său, prof. Victor Brătulescu⁶¹ descoperea în grafitele de la mănăstirile Voroneț și Humor nume de călugări și de dieci: "Teodor, diac ot Maramureș (...) 7235 (=1726 sau 1727); Toader, diac, feciorul lui Ion Stoica; Să să știe de când am învățat eu, Costache, în Humor, leat 7259 (=1751 sau 1752); Să să știe de când am învățat eu, Mihai, la Homor, era vleat 1787; Vasile, diac ot Botoșeni, 1843; Adică eu, diac Todor, să să știe (limba slavonă); Ion, pisar ot Rotopănești, vleat 7149 (=1740 sau 1741)". Pe foaia de titlu a manuscrisului *Floarea cântărilor*, copiat de monahul Ionichie, homoran, în 1778, octombrie 6, se specifică: "cântări trebuitoare pentru învățătura diecilor i proci" (M-reă Văratice, inv. 37). Pe acest Ionichie, ce-și mai spunea "ardelian baiazat ot Rodna" îl întâlnim activând la Humor până în anul 1784, când copie *Mântuirea păcătoșilor* (în "Bibliotecile noastre", an III, 1926, nr. 3). Alt copist nota în 1787: "Să se știe când am învățat eu, Mihai, la Humor"⁶². Prin urmare, în acest an, școala mai funcționa.

După unii cercetători⁶³, abia în timpul lui Teofan I și Grigorie Roșca (sec. XVI) s-ar fi pus bazele unei școli de cărturărie slavonă și română la mănăstirea Voroneț. Cu cheltuiala mitropolitului Teofan, diaconul Mihail realizează manuscrisele, cunoscute, până acum: *Faptele apostolilor*, în 1543, *Apostol*, în 1543 sau 1544⁶⁴, binecunoscutul *Tetraevanghel*, în 1550 (astăzi, în biblioteca m-rii Dragomirna, inv. 608). Așa s-ar explica și păstrarea, alături de manuscrise slavone, a două din primele texte românești: *Codicele voronețean și Psaltirea voronețeană*. Într-o scrisoare a egumenului mănăstirii, din perioada 1619-1630, către birăul de Bistrița, (*Documente românești din arhivele Bistriței*, I, București, 1899, p. 31), N. Iorga descoperea rotacismul și ajungea la concluzia: "poate că aici avem a face cu o tradiție voronețeană".

Dintre diecii ce au activat la Voroneț ne sunt cunoscuți: Ifrim Ardelean ce copie aici *O versiune a relației mitropolitului Gheorghe*, în 1781 (acum în cuprinsul unui *Apostol*, tipărit la București, în 1743, păstrat în biblioteca m-rii Dragomirna, inv. 864), Ionichie, "dascăl homoran", care realizează un *Osmoglasnic*, în 1790 (Muzeul Bucovinei din Suceava, inv. 809), Ironim Stolear, autorul cunoscutei *Esopii*, în 1801 (Muzeul Bucovinei din Suceava, inv. 141.221).

Deși începuturile vieții monahale de la Sucevița coboară în timp, până spre secolul al XV-lea, nu avea știri să se fi copiat manuscrise aici. Abia după urcarea pe tron a lui Movilă, în 1595, în atelierele mănăstirii se vor scrie, decora manuscrise comandate de familia sa. Este cunoscută scrisoarea lui Ieremia Movilă, din 1605, ianuarie 12, adresată membrilor Stavropoghiei din Lemberg, prin care-i roagă să ajute pe diacul său, Andrei ca să cumpere hârtie și să caute dieci

destoinici pentru a scrie cărți⁶⁵. De asemenea, Sucevița a avut legături spirituale cu Benedict, episcopul de Vad, care, în 4 mai 1631, trimite un diac în solie la Sucevița⁶⁶.

De bună seamă, Sucevița posedă și o bibliotecă, unde se păstrau manuscrisele și cărțile necesare. Aici, spre sfârșitul secolului trecut, a fost descoperit cel mai vechi text bisericesc datat, scris în limba română: *Apostolul papei Bratul*, copiat în 7077 (=1559 sau 1560) în Șcheii Brașovului⁶⁷.

Pentru cea de-a doua jumătate a secolului XVII și prima jumătate a secolului XVIII ne lipsesc texte edificatoare pentru a dovedi continuitatea scriitorului de aici. Deocamdată, cel mai vechi text în limba română îl constituie *Pomelnicul* din 1769, al cărui cuvânt de introducere este semnat de Dosithei, episcopul Rădăuților; urmează un *Miscelaneu de cronici* datând de la sfârșitul secolului al XVIII-lea sau începutul secolului al XIX-lea (BAR, Catalog I, cota 932), scris de mai multe mâini, între care și a diaconului Serafim Grigorievici, cu metanie de la mănăstirea Sucevița. Din prima jumătate a secolului XIX se mai păstrează niște pravile călugărești, dintre care una "de pe altul vechi priscris", purtând semnătura ieromonahului Isaie Zugrav și Blajevici.

La sfârșitul secolului al XVIII-lea, funcționa și aici o școală slavo-română. Pentru limba slavonă fusese trimis, în 1798, diaconul Ghenadie, "în voroavă și citire desăvârșit"⁶⁸. Din relatările lui D. Dan, în 1932, în prima curte a mănăstirii, mai exista, în bună stare de conservare, clădirea școlii ce se afla aici din vechime pentru călugări și laici, cât și pentru copiii începători, locuitori ai satelor apropiate. Ea a funcționat până în anul 1858, până la apariția învățătorilor laici⁶⁹.

8. Alte manuscrise, alți copişti locali

Mergând pe urmele celorlalte manuscrise, adică a celor ce nu-și au originea în scriitoriile menționate mai sus, am constatat că un număr considerabil de texte sunt rezultatul eforturilor unor dascăli, posibil ca unii să fi fost ambulanți: Manolache, dascăl, scrie, probabil, în Pătrăuți, *Codicele pătrăuțean*, în 1787, mart 4; Nechita, dascăl, copie, în Dorna Candreni la 1790, noiembrie 24, un manual de predici numit *Mântuirea păcătoșilor* (BAR, Catalog III, cota 3234); În perioada 1785-1789, dascălul Matei din Mihalcea copie *Calendarul pe 112 ani* al protopopului Mihail Strelbițchi, adăugându-i de la sine note cronologice, ca "de când i-au dat nemților Bucovina" ș.a.; Vasile Țintilă, învățător în Tereblece, copie un *Miscelaneu* în anii 1834-1836 (BAR, Catalog I, cota 1301); În 1846, dascălul Ieremievici scrie, în Suceveni, un *Tipicon* (M-rea "Sf. Ioan cel Nou de la Suceava", inv. 1847); Nicolae Alexandrovici, învățătorul și cantorul din Lențești, copie, în 1866, un *Tipicon* (FCV, inv. 2658, ph. "Sf. Ilie" din Voitineli); La școala publică din Suceava, redeschisă de Dositei Herescu, în 1784, se pare, erau dascăli Vasile Tăutul, copistul și, probabil, traducătorul *Halimei*, anii 1778-1779 (M-rea "Sf. Ioan cel Nou

de la Suceava", inv. 5) și Miron Toachi "lehrer von dem Sutzava", autorul unui *Calindari a celor șapte planeti* (BAR, Catalog II, cota 1845).

Altă categorie consistentă de manuscrise e constituită din exemplarele ce aveau menirea să suplinească lipsa manualelor de specialitate din cadrul Institutului teologic din Cernăuți, predominante fiind cele pe bază de întrebări și răspunsuri. Ele aparțin profesorilor și, mai ales, clericilor; unele sunt traduceri autografe, rod al activităților de seminar, din câte se pare: Claudius Arvisenet, *Memoriale vitae sacerdotalis*; Evghenie Vulgaris, *Teologie polemică* (ambele în biblioteca m-rii "Sf. Ioan cel Nou de la Suceava", fără număr inv. și inv. 1117); *Istorii biblice* ș.a., nelipsind, firește, calendarele, dicționarele, gramaticile, culegerile de cântece populare, proverbe și zicători sau poezii.

Și unii din boierii locului fac traduceri, întocmesc miscelane, își procură copii: Ioniță von Arhip, "fiu răpăusatului logofăt Filimon von Arhip din Suceava", menționat și ca epitrop al bisericii mănăstirii "Sf. Ioan cel Nou de la Suceava", este autorul a două *Miscelane* cu un conținut extrem de variat, predominante fiind cărțile populare. Unul conține cronica rimată despre mazălirea lui Al. Moruzi din domnia Moldovei, despre care se crede că ar fi alcătuită de însuși Ioniță Arhip⁷⁰. Un copist necunoscut copie, în primii ani ai sec. al XIX-lea, probabil, în Crasna Ilscii, cu cheltuiala proprietarului mare Ilie Ilscii din Crasna, "carele ține de când în când câte un scriitoriu bine plătit prin mai multe luni, spre a-i scrie cărți de acestea, măcar că sângur nu știe, neci scrie, neci ceti", volumele: Fenelon, *Aventurile lui Télémaque*, cărțile I-V și Ambrosius Marlianus, *Theatron politicon*, tomul II, cap. 11-20 (M-rea Dragomirna, inv. 1894, 1895). Unul din textele ce compun un *Miscelaneu* (BAR, Catalog I, cota 1286) este scris în 1789, martie 31, de către logofătul Ilie Gligorcea, în satul Carapciu.

În sfârșit, câteva manuscrise sunt realizate de preoți: în 1802, preotul Ioan Danișeschi din Mihuceni copie *Întrebări și răspunsuri* (M-rea Dragomirna, inv. 1661); în mănăstirea "Sf. Ilie" din Suceava, preotul Theodor scrie un *Miscelaneu teologic*, în 1778 (BAR, Catalog II, cota 1733).

După cum s-a putut remarca, un număr însemnat de manuscrise se păstrează acum în colecțiile Bibliotecii Academiei; a ajuns acolo întregul fond de manuscrise al mănăstirii Râșca, multe din manuscrisele mănăstirilor Slatina și Dragomirna sau mare parte din exemplarele ce au aparținut unor personalități, precum Nicolae Istrati de la Rotopânești sau S.F.I. Marian de la Suceava. Altele au fost regăsite în mănăstirile Secu, Văratec, Sihăstria, în biblioteca Mitropoliei din Iași sau în cea a Patriarhiei Române, precum și la Filiala Arhivelor Statului Iași. Puținătatea instrumentelor de lucru (inventare, cataloage de manuscrise) atât de eficiente în redactarea unor astfel de lucrări ne-a împiedicat identificarea manuscriselor ce se mai află în multe alte colecții și fonduri, pentru că ocazii de a le răspândi au fost numeroase, de-a lungul timpului. Astfel, nădăjduim că se vor umple golurile din activitatea unor scriitori. Prin urmare, eforturile noastre de a reconstitui activitățile multiple ce s-au desfășurat în cadrul locașurilor de cult, care

s-au dovedit a fi nu numai locuri de meditație dar, în același timp, și focare de cultură, de rezistență națională și de simțire patriotică, sunt abia la început. Alături le-au fost știutorii de carte din sate și târguri, formați și ei în școlile mănăstirești (unii întâlniți și ca dascăli ambulanți), care s-au îndeletnicit și cu traducerea și copierea, legarea sau colportarea manuscriselor, constituindu-se și ei, după puterile lor, în pioni ai rezistenței și continuității culturii românești.

NOTE

1. C-tin C. Giurescu, Dinu C. Giurescu, *Istoria românilor din cele mai vechi timpuri și până astăzi*, București, 1971, p. 499.
2. Al. Duțu, *Coordonate ale culturii românești în secolul XVIII*, București, 1968, p. 229.
3. Gh. Brătîlovanu și Pavel Blaj, *Biserica Sf. Ilie, Suceava*, Iași, 1988, p. 58.
4. Apud Ion, Gheție Al. Mareș, *Originile scrisului în limba română*, București, 1985, p. 110.
5. Claudiu Paradais, *Comori ale spiritualității românești la Putna*, Iași, 1988, p. 345.
6. N. Iorga, *Românismul în trecutul Bucovinei*, 1938, p. 57.
7. Ștefan Bărsănescu, *Pagini nescrise din istoria culturii românești (sec. X-XVI)*, București, 1971, pp. 235-244.
8. Claudiu Paradais, *op. cit.* p. 346.
9. *Pravila ritorului Lucaci*, text stabilit, studiu introductiv și indice de I. Rizescu, București, 1971; *Crestomație de literatură română veche*, I, coordonatori I.C. Chițimia și Stela Toma, Cluj-Napoca, 1984, pp. 154-157; Ion Gheție, Al. Mareș, *op. cit.* p. 110.
10. *Vezi Documente și însemnări românești din sec. al XVI-lea*, Introducere de Al. Mareș, București, 1979, p. 153.
11. *Vezi P.P. Panaiteșcu, Contribuții la istoria culturii românești*, 1971, pp. 530-531; L. Onu, *Critica textuală și editarea literaturii române vechi*, București, 1973, p. 71.
12. N. Iorga, *Istoria Bisericii românești și a vieții religioase a românilor*, II, București, 1932, p. 151.
13. Printr-o analiză diplomatică severă, Dl. N.A. Ursu stabilește că așa-zisul atestat școlar al lui Isaia Băloșescu, primit la 1778, la terminarea studiilor (D. Dan, *Arhimandritul Vartolomei Măzăreanu*, București, 1911, pp. 6, 54), precum și scrisoarea inedită a lui Vartolomei Măzăreanu, publicată de Petru Rezuș (*Vechea școală teologică de la Putna. O scrisoare inedită a lui Vartolomei Măzăreanu. La 225 de ani de la nașterea lui*, în "Altarul Banatului", II, 1945, nr. 3-4, pp. 150-156) sunt falsuri. Prin urmare, după părerea sa, la Putna n-a existat o Academie, Vartolomei Măzăreanu n-a fost membru al Academiei din Chiev și nici inspector școlar pe toată Moldova, n-a existat dascălul grec de psaltichie cu studii în insula Patmos. (Vezi N.A. Ursu, *Două documente false privitoare la "academia" lui Vartolomei Măzăreanu de la Mănăstirea Putna*, în *AliaI*, XXIII/2, 1986, pp. 843-852).
14. N. Iorga, *Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea (1688-1821)* I, București, 1969, p. 453.
15. D. Dan, *Arhimandritul...*, *op. cit.*, p. 61.
16. Idem, *Ibidem*, p. 64; Claudiu Paradais, *op. cit.*, p. 48.
17. N. Iorga, *Istoria literaturii...* *op. cit.*, p. 443.
18. N.A. Ursu *Un scriitor român necunoscut din sec. al XVIII-lea*, în *AliaI*, XXIII, 1986, I, pp. 239-254; Idem, *O bijuterie a literaturii noastre vechi: Cuvânt de îngropare a vechiului Ștefan voievod, domnul Țării Moldovii, cel ce s-au numit mare*, în *MMS*, 1990, nr. 4, pp. 126-150; Idem, *Paternitatea și modelul controversatului pamflet: Cuvânt a unui țărăn cătră boieri*, în "Cronica", 1994, nr. 3, p. 7; Idem, *Cronica lui Vartolomei Măzăreanu, nu a lui Ioan Căntă*, în "Cronica", 1995, nr. 3, pp. 7, 15.
19. N.C. Enescu, *Ștefan vel dascăl de la Putna*, în *MMS*, 1969, nr. 5-6, p. 352.

20. Idem, *Ibidem*, p. 351.
21. D. Furtună, *Esopia dascălului Ștefan de la Putna, manuscript cam din 1776*, "Tudor Pamfile", an II, nr. 4-12, Dorohoi, 1924, p. 50; Sextil Pușcariu, *Istoria literaturii române. Epoca veche*, București, 1987, p. 155.
22. I. Nistor, *Un capitol din viața culturală a românilor din Bucovina (1774-1857)*, București, 1916, p. 20 și urm. (Apud N. C. Enescu, *op. cit.*, pp. 350-351)
23. Ștefan Ciobanu, *Cultura românească în Basarabia sub stăpânirea rusă*, Chișinău, 1923, pp. 28-29. (Apud N.C. Enescu, *op. cit.*, pp. 351-352).
24. N. C. Enescu, *op. cit.*, p. 352; Idem, G. Asachi, *un veac de la moartea sa*, în *MMS*, 1969, nr. 10-12, pp. 657-670.
25. *Tipărituri românești (1539-1750) existente la Brașov. Catalog*, Brașov, 1980, pp. 43-44.
26. Vezi N.A. Ursu, *Un scriitor român... op.cit.*, pp.239-254; Idem, *Cine este Gherasim, traducătorul lui Voltaire (la 1792)?*, în "Cronica" 1986, nr. 1, p. 6.
27. Vezi I., Iufu, *Mănăstirea Moldovița - centru cultural important din perioada culturii române în limba slăvonă (sec.XV-XVIII)*, în *MMS*, 1963, nr. 7-8, pp. 428-455.
28. Vezi și *Istoria învățământului din România*, I, coordonator acad. Ștefan Pascu, București, 1983, p. 81.
29. *Varlaam și Ioasaf*, sec. XVI (M-rea Dragomirna, inv. 1849). Apud I., Iufu, *op.cit.*, p. 436.
30. Vezi *Documente...* *op. cit.*, pp. 173-174.
31. Vezi *Crestomație...* *op. cit.*, p. 131.
32. Apud I., Iufu, *op. cit.*, p. 439.
33. Melchisedec, Episcopul, *Chronica Romanului și a Episcopiei de Roman*, partea I, București, 1874, pp. 240-241.
34. Astăzi se păstrează în Muzeul Național din Praga. (Apud V.Cândeia, *Mărturii românești peste hotare*, I, București, 1991, p. 221).
35. Prof. N. Comșa, *Manuscrisele românești din Biblioteca Centrală de la Blaj*, Blaj, 1944, p. 131.
36. Dr. Ipolit Vorobchievici, *Istoria sfintei mănăstiri Dragomirna*, Cernăuți, 1925, pp. 53-54.
37. Apud N. Iorga, *Istoria literaturii...* *op.cit.*, II, București, 1969, p. 318.
38. Vezi N.A. Ursu, *Un cărturar român necunoscut din secolul al XVIII-lea*, în "Cronica", 1985, nr. 35, p. 5.
39. Macarie traduce (cu rezerva că unele titluri ar fi putut fi traduse la Athos și aduse la Dragomirna): Antonie Marele, *170 capete*; Vasilie cel Mare, *Pentru năravurile oamenilor*; Vasilie cel Mare, *30 de cuvinte*; Izvod; Grigore Sinaitul; *Fisichi* a lui Nichifor Vlemidul; Isaac Sirul, *Izvod vechi*; Isaac, *22 cuvinte*; Iosif, *Vrienie tom 2*; *Loghichi sau filosofia lui Nichifor Vlemidul*. Izvod; *Pentru botez a 4 patriarși*. Izvod; Macarie Eghiptean și din Pateric puțin (*Omlile* au fost tipărite la București, în 1775); Petru Damaschin, *Cartea 2*. Izvod; *Hotărârile pe larg a Marelui Vasilie*, Izvod; teodor Studit. *Izvod scris* (D.Fecioru, *Un catalog vechi de manuscrise și cărți al bibliotecii mănăstirii Neamțului*, în *BOR*, 1941, nr. 7-8, pp. 414-443. Apud N.A. Ursu, *Dascălul Macarie, autorul Gramaticii românești (1772) și al Lexiconului slavono-român (1778)* în "Limba română", 1985, nr. 5, p. 446).
40. Posibil ca în perioada de după 1763 și înainte de 1768-1775 să fi tradus (și aici nu sunt excluse unele excepții): Grigore Bogoslov, *2 Cuvinte*, Izvod; *Exaimeron, o bucată*, 5 *Voroave*, Izvod; *Exaimeron și pentru rai, bucată den urmă*; Calist, *Carte 1*, Izvod; Marco Efesean. Izvod; Maxim Mărturisitorul, *400 capete*, Izvod (identificat de noi între manuscrisele m-rii "Sf.Ioan cel Nou de la Suceava", inv.1840); Talasie Livianul, *400 capete* (D. Fecioru, *Un catalog vechi...* *op.cit.*, pp. 414-443. Apud N.A. Ursu, *Un cărturar român...*, *op. cit.*, p. 5).
41. Apud P. Mihail, *Starețul Paisie de la Neamț*, în *MMS*, 1962, nr. 5-6, p. 414.
42. *Istoria învățământului...* *op. cit.*, p. 80.
43. Vezi Ion Gheție, Al. Mareș, *op. cit.*, pp. 406-408.
44. *Istoria învățământului...*, *op. cit.*, p. 249.
45. D. Dan, *Cronica Episcopiei de Rădăuți*, Viena, 1912, p. 134.

46. *Cronicile slavo-române din secolele XV-XVI publicate de Ion Bogdan*, ed. revizuită și completată de P.P. Panaitescu, București, 1959, pp. 41-43.
47. Vezi Șt.S. Gorovei, *Un cărturar uitat: Logofătul Grigoraș*, în *AlIAI*, XXIII, 1986, vol. 2, pp. 681-693.
48. C. Cojocaru, *Arhiereul Filaret Apamias Beldiman un vrednic ucenic al Mitropolitului Veniamin Costachi*, în *MMS*, 1980, nr. 1-2, p. 88.
49. N.A. Ursu, *Un scriitor român necunoscut... op. cit.*
50. Idem, *Cine este Gherasim... op. cit.*, p. 6.
51. Corina Nicolescu, *Miniatura și ornamentul cărții manuscrise din țările române, sec. XIV-XVIII. Catalog*, 1964, p. 11; Ana Niculăiasa, Mihai Niculăiasa, *Istoria localităților din zona sud-estică a județului Suceava în date și cifre*, București, 1976, p. 67.
52. *Istoria învățământului... op. cit.*, p. 81.
53. P.P. Panaitescu, *Manuscrisele slave din Biblioteca Academiei R.P.R.*, I, cota 63.
54. I.D. Lăudat, *La un eveniment mare: o ediție de prestigiu*, în *MMS*, 1980, nr. 3-5, p. 324.
55. Melchisedec, Episcopul, *Notițe istorice și arheologice adunate de pe la 48 monastiri și Biserici antice din Moldova*, București, 1895, p. 84.
56. Idem, *Ibidem*, pp. 150-156.
57. În 1477 se fereca aici Tetraevangelhelul realizat, în 1473, pentru m-reă Humor, la comanda lui Ștefan cel Mare (Vezi *Catalogul manuscriselor slavo-române din București*, coordonator Elena Lința, București, 1981, nr. 19).
58. Mircea Păcurariu, *Istoria Bisericii... op.cit.*, I, pp. 490-491.
59. George Ivașcu, *Istoria literaturii române*, I, București, 1969, p. 71, nota 2.
60. D. Voloșciuc, *Biserica "Adormirea Maicii Domnului" din Mănăstirea Humorului*, în *MMS*, 1965, nr. 5-6, pp. 311-317.
61. *Nume de călugări și de dieci în grafițele de la mănăstirile Voroneț și Humor*, în *MMS*, 1965, nr. 9-10, pp. 543-545.
62. *Istoria învățământului... op. cit.*, p. 255.
63. Mircea Păcurariu, *Istoria Bisericii... op. cit.*, I, p. 451.
64. Văzute de D. Dan la Sucevița și semnalate în *Mănăstirea Sucevița. Cu anexe de Documente ale Suceviței și Schitului celui Mare*, București, 1923, pp. 81-85.
65. *Documente privitoare la Istoria românilor* urmare la colecțiunea lui Eudoxiu de Hurmuzaki, Suplimentul II, vol. II, nr. 172, p. 343.
66. D. Dan, *Mănăstirea Sucevița... op.cit.*, p. 119.
67. Vezi Ion Gheție, Al. Mareș, *op. cit.*, p. 192.
68. *Istoria învățământului... op. cit.*, p. 255.
69. D.Dan, *Mănăstirea Sucevița... op. cit.*, p. 119.
70. *Cronici și povestiri românești versificate (sec.XVII-XVIII)*, ed. critică de Dan Simonescu, București, 1967, p. 333.

**COPISTES, CLERE ET MANUSCRITS
EN ROUMAIN DU NORD DE LA MOLDAVIE
(XVIe-XIX^eSIECLES)
RÉSUMÉ**

Cette étude se propose de reconstituer l'activité de traduction et de transcription des manuscrits enroumain dans le cadre des "scriptoriums" du Nord de la Moldavie des monastieres Putna, Moldovița, Dragomirna, Slatina, Râșca, Probota, Humor, Voroneț, Sucevița et l'Evêché de Rădăuți.

On met aussi en relief l'activité d'autres auteurs de manuscrits de la zone mentionnée: maîtres, maîtres ambulants, étudiants, boyards et prêtres.